

ความสำเร็จในการดำเนินนโยบายโครงการสัมมาชีพชุมชน

กรณีศึกษาอำเภอบางน้ำเปรี้ยว จังหวัดฉะเชิงเทรา *

สามารถ อยู่คง **

คำสำคัญ : ความสำเร็จ / โครงการสัมมาชีพชุมชน

บทนำ

ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

ปัจจุบันนี้ สถานการณ์ที่เกี่ยวข้องกับการประกอบอาชีพของประชาชนภาคการเกษตรในชุมชน มีภาวะความเสี่ยงของอาชีพภาคเกษตรกรรมที่เกิดจากการประกอบอาชีพแบบดั้งเดิม เช่น ปลูกพืชเชิงเดี่ยว โรคพืช ราคาผลผลิตตกต่ำ การไม่มีอาชีพหรือรายได้เสริมหลังฤดูการผลิต และยังมีการรวมตัวกันเป็นกลุ่มอาชีพค่อนข้างน้อย ส่วนกลุ่มอาชีพที่มีอยู่ยังไม่ได้รับการส่งเสริมและพัฒนาอย่างเพียงพอ ส่งผลให้ประชาชนต้องเคลื่อนย้ายไปประกอบอาชีพในเมือง

จากแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 12 (กรมการพัฒนาชุมชน, 2561) กำหนดให้การสร้างความเป็นธรรมลดความเหลื่อมล้ำในสังคมเป็น 1 ใน 10 ยุทธศาสตร์ ที่มุ่งลดปัญหาความเหลื่อมล้ำด้านรายได้ของกลุ่มคนที่มีฐานะทางเศรษฐกิจสังคมที่แตกต่างกัน แก้ไขปัญหาความยากจน เพิ่มโอกาสการเข้าถึงบริการพื้นฐานทางสังคมของภาครัฐ รวมทั้งเพิ่มศักยภาพชุมชนและเศรษฐกิจฐานรากให้มีความเข้มแข็ง เพื่อให้ชุมชนพึ่งพาตนเองและได้รับส่วนแบ่งผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจมากขึ้น รัฐบาลจึงกำหนดนโยบายในการบริหารราชการแผ่นดิน (พลเอกประยุทธ์ จันทร์โอชา นายกรัฐมนตรี) กำหนดให้การลดความเหลื่อมล้ำของสังคมและการสร้างโอกาสการเข้าถึงบริการของรัฐ เป็น 1 ใน 11 ด้าน ที่มุ่งแก้ไขปัญหาเกี่ยวกับปากท้องของประชาชนในระดับล่างที่เป็นคนส่วนใหญ่ของประเทศ โดยมีแผนงานที่สำคัญ คือ แผนงานการพัฒนาเศรษฐกิจฐานรากและชุมชนเข้มแข็ง ซึ่งได้มอบให้กระทรวงมหาดไทย ที่มีกรมการพัฒนาชุมชนเป็นหน่วยงานหลักบูรณาการไปสู่การปฏิบัติ และเพื่อให้การดำเนินการตามนโยบายรัฐบาลและข้อสั่งการของนายกรัฐมนตรีเห็นผลเป็นรูปธรรมโดยเร็วและมีความยั่งยืน กระทรวงมหาดไทยกำหนดโครงการ “ลดความเหลื่อมล้ำ แบ่งปันความสุข” เป็น 1 ใน 8 กลุ่มโครงการ เน้นหนักที่ให้ความสำคัญเป็นพิเศษในเชิงผลสัมฤทธิ์ โดยโครงการดังกล่าวเน้นการส่งเสริมเศรษฐกิจฐานราก แก้ปัญหาหนี้สินนอกระบบ ความยากจนระดับครัวเรือน พัฒนาคุณภาพชีวิตและขยายโอกาสคนยากจน ในการเข้าถึงทรัพยากรและการให้บริการของรัฐ

---

* บทความนี้เรียบเรียงจากการศึกษาเรื่องความสำเร็จในการดำเนินนโยบายโครงการสัมมาชีพชุมชน กรณีศึกษาอำเภอบางน้ำเปรี้ยว จังหวัดฉะเชิงเทรา โดยมีผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.จักรี ไชยพิณิจ เป็นอาจารย์ที่ปรึกษา

** นักศึกษาปริญญาโท หลักสูตรรัฐศาสตรมหาบัณฑิต คณะรัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยรามคำแหง

เพื่อให้การขับเคลื่อนนโยบายรัฐบาล และนโยบายของกระทรวงมหาดไทยข้างต้น
กรมการพัฒนาชุมชน กำหนดให้การพัฒนาอาชีพครัวเรือน เป็น 1 ใน 3 ปัจจัยขับเคลื่อนวาระ
กรมการพัฒนาชุมชนปี 2560 (CDD Agenda 2017) มุ่งผลให้ “เศรษฐกิจครัวเรือนมีความมั่นคง
ประชาชนใช้ชีวิตอยู่ในชุมชนอย่างมีความสุข” และดำเนินการภายใต้ “โครงการสร้างสัมมาชีพ
ชุมชนตามหลักปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียง” เพื่อยกระดับเศรษฐกิจฐานราก คือ “รายได้” ทำ
ให้ประชาชนในชุมชนมีรายได้เพิ่มขึ้น มีความมั่นคงและยั่งยืน สังคมอยู่ร่วมกันอย่างมีความสุข
ด้วยการสร้างอาชีพผ่านกระบวนการ “สร้างสัมมาชีพชุมชน” ภายใต้แนวคิด “ชาวบ้านสอน
ชาวบ้าน” สอนอาชีพที่เขาคงต้องการอยากทำ ประกอบกับการน้อมนำหลักปรัชญาของเศรษฐกิจ
พอเพียง มาเป็นแนวทางกระบวนการ “สร้างสัมมาชีพชุมชน” เริ่มต้นด้วยการพัฒนาทักษะการ
ถ่ายทอดองค์ความรู้ให้กับประชาชนชุมชนด้านอาชีพ จากนั้นประชาชนชุมชนกลับไปสร้างทีมและ
จัดการฝึกอบรมอาชีพให้กับครัวเรือนที่ต้องการฝึกอาชีพในหมู่บ้าน ติดตาม และสนับสนุนอย่าง
ต่อเนื่อง เพื่อให้ครัวเรือนที่เข้ารับการฝึกอาชีพสามารถปฏิบัติอาชีพได้จริง จนพัฒนาเป็นอาชีพที่
สร้างรายได้ให้กับครัวเรือนได้อย่างมั่นคง โดยในปีงบประมาณ พ.ศ. 2560 กรมการพัฒนาชุมชน
ดำเนินโครงการสร้างสัมมาชีพชุมชนตามหลักปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียง ภายใต้การบูรณา
การความร่วมมือของภาครัฐในพื้นที่ความรับผิดชอบของยุทธศาสตร์ที่ 1 การส่งเสริมการ
ขับเคลื่อนการพัฒนาตามปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียงในภาคเกษตรและชนบท 23,589
หมู่บ้าน ประชาชนได้รับการพัฒนาอาชีพและมีรายได้ รวม 471,780 คน/ครัวเรือน และใน
ปีงบประมาณ พ.ศ. 2561 กรมฯ ดำเนินโครงการดังกล่าวต่อเนื่อง ในพื้นที่ 20,140 หมู่บ้าน โดย
เป็นหมู่บ้านในพื้นที่เป้าหมายเดิมปีงบประมาณ พ.ศ. 2560 จำนวน 16,512 หมู่บ้าน และ
หมู่บ้านเป้าหมายใหม่ จำนวน 3,628หมู่บ้าน ประชาชนได้รับการพัฒนาอาชีพและมีรายได้ รวม
523,640 คน/ครัวเรือน

จากความเป็นมาและความสำคัญของปัญหาดังกล่าว ผู้ศึกษาจึงได้มีความสนใจที่จะ
ศึกษาผลการดำเนินงานโครงการในเขตพื้นที่อำเภอบางน้ำเปรี้ยว จังหวัดฉะเชิงเทรา ซึ่งเป็นพื้นที่
ที่มีการดำเนินงานตามนโยบายโครงการสร้างสัมมาชีพชุมชนตามหลักปรัชญาของเศรษฐกิจ
พอเพียงในช่วงปี พ.ศ. 2560 – 2561 เพื่อพัฒนาหมู่บ้านเป้าหมายให้ไปสู่การพัฒนาอาชีพและ
สร้างรายได้ในระดับครัวเรือน โดยที่ผ่านมามีการดำเนินการฝึกอบรมประชาชนชาวบ้าน เพื่อ
พัฒนาทักษะการถ่ายทอดองค์ความรู้ในการประกอบอาชีพ รวมไปถึงมีการสนับสนุนเงินทุนใน
การประกอบอาชีพให้กับครัวเรือนที่สนใจเข้าร่วมการขับเคลื่อนโครงการสัมมาชีพชุมชน ซึ่งเป็น
แนวทางการแก้ไขปัญหาของชุมชนด้านการขาดรายได้ที่ยั่งยืน ดังนั้น ผู้ศึกษาจึงสนใจที่จะ
ศึกษาในประเด็นความสำเร็จในการขับเคลื่อนนโยบายโครงการสัมมาชีพชุมชน รวมถึงปัญหา
และอุปสรรคในการขับเคลื่อนการดำเนินนโยบายโครงการสัมมาชีพชุมชนและเพื่อหา
ข้อเสนอแนะและปรับปรุงการดำเนินงานขับเคลื่อนโครงการสัมมาชีพชุมชนต่อไป

วัตถุประสงค์ของการศึกษา

การวิจัยครั้งนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษา 1) ความสำเร็จในการดำเนินนโยบายโครงการสัมมาชีพชุมชน 2) ศึกษาปัญหาและอุปสรรคในการดำเนินนโยบายโครงการสัมมาชีพชุมชน และ 3) หาข้อเสนอแนะในการปรับปรุงการดำเนินนโยบายโครงการสัมมาชีพชุมชน

วิธีการดำเนินการศึกษา

การศึกษาเรื่อง ความสำเร็จในการดำเนินนโยบายโครงการสัมมาชีพชุมชน กรณีศึกษา อำเภอบางน้ำเปรี้ยว จังหวัดฉะเชิงเทรา เป็นการศึกษาวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) โดยใช้วิธีการวิจัยสนาม (Field research) ลงพื้นที่สัมภาษณ์กลุ่มตัวอย่าง ด้วยการสัมภาษณ์แบบกึ่งโครงสร้าง (Semi-structured interview) เพื่อเก็บรวบรวมข้อมูลจากกลุ่มตัวอย่าง หรือผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับการขับเคลื่อนการดำเนินงานโครงการสัมมาชีพชุมชน โดยมีผู้ให้ข้อมูลคนสำคัญ แบ่งเป็น 3 กลุ่ม ประกอบด้วย ปราชญ์ชุมชน/ผู้นำสัมมาชีพชุมชน คราวเรือนสัมมาชีพชุมชน และเจ้าหน้าที่สำนักงานพัฒนาชุมชนอำเภอบางน้ำเปรี้ยว จำนวน 15 คน และได้ดำเนินการสัมภาษณ์เก็บข้อมูลในวันที่ 20 – 27 พฤษภาคม 2562

การวิเคราะห์ข้อมูลในการศึกษาวิจัยครั้งนี้ เป็นการวิเคราะห์ข้อมูลเชิงคุณภาพ โดยผู้ศึกษาจะนำข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์มาวิเคราะห์ แยกเนื้อหาตามประเด็นคำถามแล้วนำมาเปรียบเทียบความเหมือน หรือความแตกต่างของคำตอบผู้ให้สัมภาษณ์แต่ละคน ก่อนจะนำข้อมูลนั้นไปวิเคราะห์ โดยอาศัยกรอบแนวคิดและทฤษฎีที่เกี่ยวข้อง เพื่อใช้ในการสรุปผลการศึกษาวิจัย และอภิปรายผลที่ได้จากการวิจัยตามวัตถุประสงค์ นำไปสู่ข้อเสนอแนะการวิจัยต่อไป

ผลการศึกษา

จากการศึกษาสรุปได้ว่า

1. ด้านความสำเร็จในการดำเนินนโยบายโครงการสัมมาชีพชุมชน สรุปได้ดังนี้

1.1 โครงการสัมมาชีพชุมชน มีความสอดคล้องและตรงกับความต้องการของคนในชุมชนที่ต้องการมีรายได้ และมีอาชีพเสริมในครัวเรือน

1.2 ปราชญ์ชุมชน ผู้นำสัมมาชีพ และครัวเรือนสัมมาชีพ ได้แลกเปลี่ยนเรียนรู้และแลกเปลี่ยนประสบการณ์ด้านการประกอบอาชีพพร้อมกัน ทำให้มีความรู้สามารถนำไปปรับใช้และต่อยอดในการประกอบอาชีพเสริมของครัวเรือนได้

1.3 เกิดการรวมกลุ่มอาชีพของครัวเรือนและคนในชุมชน ทำให้คนในชุมชนมีกิจกรรมร่วมกัน มีความรักความสามัคคี เห็นอกเห็นใจกัน มีการช่วยเหลือเกื้อกูลกัน และรู้จักการใช้เวลาว่างให้เป็นประโยชน์

1.4 มีการนำทรัพยากรหรือวัตถุดิบในพื้นที่ มาใช้ในการประกอบอาชีพ ทำให้สามารถลดต้นทุนในการผลิตได้

1.5 ครัวเรือนสัมมาชีพ มีรายได้เพิ่มขึ้น สามารถพึ่งตนเองได้

2. ปัญหาและอุปสรรคในการดำเนินนโยบายโครงการสัมมาชีพชุมชน สรุปได้ดังนี้

2.1 ปัญหาด้านระยะเวลา ในการดำเนินงานโครงการมีระยะเวลาที่จำกัด และเวลาในการเข้าร่วมกิจกรรมของคนในชุมชนไม่ตรงกัน

2.2 ปัญหาด้านงบประมาณ มีข้อจำกัดในการจัดซื้อวัสดุอุปกรณ์ในการประกอบอาชีพ ไม่สามารถซื้อครุภัณฑ์ได้ และงบประมาณที่สนับสนุนน้อยเกินไป

2.3 ปัญหาด้านทรัพยากรและสภาพแวดล้อม ปัญหาภัยแล้ง สภาพภูมิอากาศไม่เอื้อต่อการประกอบอาชีพ

2.4 ปัญหาต้นทุนการผลิตสูง มีการนำเข้าและใช้วัตถุดิบจากภายนอกชุมชน

2.5 ปัญหาช่องทางการตลาด ไม่มีที่จำหน่ายสินค้าและสินค้าล้นตลาด

3. ข้อเสนอแนะในการปรับปรุงการดำเนินนโยบายโครงการสัมมาชีพชุมชน สรุปได้ดังนี้

3.1 การสนับสนุนงบประมาณและต่อยอดโครงการสัมมาชีพชุมชนในพื้นที่อย่างต่อเนื่อง

3.2 การพัฒนาโครงการสัมมาชีพชุมชนและขยายผลกลุ่มเป้าหมายให้สอดคล้องกับความต้องการของคนในชุมชน

3.3 การบูรณาการและการสนับสนุนส่งเสริมอาชีพของหน่วยงานอื่น ๆ ในพื้นที่ที่มีความสอดคล้องเชื่อมโยงกันระหว่างผลิตภัณฑ์กับช่องทางการตลาด

อภิปรายผล

การศึกษาความสำเร็จในการดำเนินนโยบายโครงการสัมมาชีพชุมชน กรณีศึกษาอำเภอ บางน้ำเปรี้ยว จังหวัดฉะเชิงเทรา สามารถนำประเด็นที่เกิดจากผลการศึกษา มาอภิปรายผลเปรียบเทียบกับแนวคิด ทฤษฎี และงานวิจัยอื่น ๆ ได้ดังนี้

1) ความสำเร็จในการดำเนินนโยบายโครงการสัมมาชีพชุมชน ทำให้ครัวเรือนสัมมาชีพ มีการพัฒนาตนเองในด้านความรู้ มีการฝึกอาชีพ จนสามารถนำไปใช้ในครัวเรือน โดยการผลิตไว้บริโภคเองภายในครัวเรือน แล้วนำไปขายเพื่อต่อยอดเป็นอาชีพเสริม ทำให้ครัวเรือนมีรายได้เพิ่มขึ้น ซึ่งเป็นความสำเร็จที่สอดคล้องกับแนวคิดสัมมาชีพชุมชนของกรมการพัฒนาชุมชน (2559) คือ การประกอบอาชีพที่ไม่เบียดเบียนตนเอง ไม่เบียดเบียนผู้อื่น ไม่เบียดเบียนสิ่งแวดล้อม และมีรายได้มากกว่ารายจ่าย เป็นความพยายามที่จะปรับจากการทำมาหากิน เป็นทำมาค้าขาย โดยไม่ได้เอากำไรสูงสุดเป็นตัวตั้ง หรือเป็นเป้าหมายสุดท้าย ต้องคำนึงถึงความ เป็นธรรมทางสังคมด้วย

2) ความสำเร็จในการรวมกลุ่มของคนในชุมชน เป็นประเด็นที่น่าสนใจสำหรับเจ้าหน้าที่ พัฒนาชุมชนที่จะต้องเข้าไปสนับสนุนและส่งเสริมให้กลุ่มครัวเรือนสัมมาชีพ มีกิจกรรมร่วมกัน และมีการดำเนินงานที่ต่อเนื่อง ตามแนวคิดการจัดตั้งกลุ่มและการพัฒนากลุ่มของโกวิท พวงงาม (2527) อ้างถึงใน ศุภมาส เหล็นเรือง และคณะ (2560) ที่ได้เสนอแนะความคิดขั้นตอนการพัฒนา กลุ่มองค์กร คือ กลุ่มจะต้องเกิด จากความต้องการของชุมชนและมีความสมัครใจ กลุ่มต้องมีวัตถุประสงค์ที่ชัดเจนร่วมกันของสมาชิก กลุ่มต้องมีความสัมพันธ์และความร่วมมือของ

สมาชิก กลุ่มจะต้องกำหนดหน้าที่ให้สมาชิกรู้บทบาทหน้าที่ของตน โดยให้เห็นแก่ประโยชน์ของ กลุ่ม มากกว่าประโยชน์ส่วนตัว กลุ่มจะต้องกำหนดหน้าที่ของสมาชิกให้ชัดเจน กลุ่มจะต้องมี ระเบียบวินัย อยู่ร่วมกันอย่างมีกฎเกณฑ์ กลุ่มจะต้องสามารถดำเนินกิจกรรมอย่างต่อเนื่อง มี แผนงาน มีกิจกรรมตอบสนองความต้องการของสมาชิกกลุ่ม และจำเป็นต้องมีเป้าหมายการเพิ่ม สมาชิก หรือประเมินผลในกลุ่มเอง และเพื่อเป็นแนวทางสำหรับการสนับสนุนและพัฒนาต่อยอด กลุ่มอาชีพให้ประสบผลสำเร็จ ปันิตดา สุขเกษม (2548) ได้เสนอปัจจัยที่ส่งผลต่อความสำเร็จ ของกลุ่มอาชีพ คือ การส่งเสริมให้มีการฝึกอบรมด้านอาชีพจากภายในและภายนอกแก่สมาชิก เพื่อนำไปประกอบอาชีพ มีการพัฒนาคุณภาพสินค้าให้ตรงกับความต้องการของตลาด และการ เป็นสมาชิกของกลุ่มอาชีพทำให้สมาชิกมีรายได้เพิ่มขึ้น มีงานทำสามารถลดปัญหาการว่างงานได้

3) ปัญหาช่องทางการตลาดและต้นทุนการผลิตสูง เป็นประเด็นปัญหาที่สำคัญในการ ดำเนินโครงการสัมมาชีพชุมชน โดยที่ชุมชนผลิตสินค้าแล้วไม่มีสถานที่จำหน่าย หรือมีสินค้า ประเภทเดียวกันจำนวนมาก ส่งผลให้ประกอบอาชีพขาดทุนและล้มเลิกไปในที่สุด นอกจากนี้ ปัจจัยด้านการผลิตก็เป็นสิ่งสำคัญที่ทำให้ครัวเรือนสัมมาชีพประสบความสำเร็จในการประกอบ อาชีพ ตัวอย่าง เช่น กลุ่มสัมมาชีพไข่เค็ม ใช้วัตถุดิบไข่เป็ดที่มีอยู่ในชุมชน, กลุ่มสัมมาชีพกล้วย แปรรูป ใช้กล้วยหอม กล้วยน้ำหว้าที่มีอยู่ในพื้นที่ และมีราคาถูก ซึ่งแตกต่างจากกลุ่มสัมมาชีพ ประดิษฐ์ดอกไม้จันทน์ ที่ต้องซื้อวัสดุอุปกรณ์จากนอกชุมชน ทำให้มีต้นทุนในการผลิตสูง ซึ่งสอดคล้องกับแนวคิดของ ณรงค์ เพ็ชรประเสริฐ (๒๕๔๒) อ้างถึงใน ชูติมา วนานันท์ (๒๕๕๒) ที่กล่าวถึงปัจจัยความสำเร็จและความล้มเหลวของธุรกิจชุมชนว่า มีปัจจัยสำคัญที่มีส่วน เกี่ยวข้องกับประเด็นที่นำมาอภิปราย คือ ปัจจัยด้านการผลิต หากธุรกิจชุมชนมีความได้เปรียบ เติงทรัพยากรหรือในเชิงทักษะ ซึ่งมีอยู่ในท้องถิ่น ปัจจัยด้านการผลิตเหล่านี้จะเป็นความ ได้เปรียบและสนับสนุนให้ธุรกิจมีโอกาสประสบผลสำเร็จสูง และปัจจัยด้านการตลาด จำเป็นจะ ต้องการรู้ ความต้องการของตลาด

ข้อเสนอแนะ

จากการศึกษาเรื่อง ความสำเร็จในการดำเนินนโยบายโครงการสัมมาชีพชุมชน กรณีศึกษาอำเภอบางน้ำเปรี้ยว จังหวัดฉะเชิงเทรา ซึ่งการศึกษาครั้งนี้ เป็นการศึกษาเชิงคุณภาพ ดังนั้น หากผู้ที่ต้องการจะศึกษาความสำเร็จในการดำเนินนโยบายโครงการสัมมาชีพชุมชน ในครั้งต่อไปควรศึกษา ดังนี้

1. ควรศึกษาวิจัยเชิงปริมาณ ซึ่งมีระบบประมวลผลที่แน่นอน สามารถศึกษากลุ่ม ตัวอย่างที่มีขนาดใหญ่ขึ้น ซึ่งจะสามารถใช้ในการพัฒนากระบวนการขับเคลื่อนสัมมาชีพชุมชนได้ อย่างครอบคลุม
2. ควรศึกษาแนวทางการขับเคลื่อนสัมมาชีพชุมชนอย่างครอบคลุมทุกอำเภอ เพื่อนำผล ที่ได้จากการศึกษามาเป็นแนวทางในการกำหนดมาตรการ หรือวิธีการในการขับเคลื่อน โครงการสัมมาชีพชุมชนในภาพรวมระดับจังหวัด
3. ควรมีการศึกษาวิจัยชุมชน/หมู่บ้านที่ไม่ประสบผลสำเร็จในการดำเนินโครงการ สัมมาชีพชุมชน เพื่อให้ทราบถึงประเด็นปัญหา และอุปสรรคในการขับเคลื่อนโครงการ สัมมาชีพชุมชนมากขึ้น

เอกสารอ้างอิง

- กรมการพัฒนาชุมชน. (2561). **แนวทางการสร้างสัมมาชีพชุมชน ปี 2562**. กรุงเทพฯ: กระทรวงมหาดไทย.
- ชุติมา วณานันท์. (2552). **การศึกษาปัจจัยสำคัญที่มีผลต่อความสำเร็จของกลุ่มแม่บ้านเกษตรกรแปรรูปผลไม้ จังหวัดจันทบุรี**. มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์: กรุงเทพฯ.
- ปนัดดา สุขเกษม. (2548). **ปัจจัยที่ส่งผลต่อความสำเร็จของกลุ่มอาชีพ : ศึกษาเฉพาะกรณีอำเภอเมือง จังหวัดฉะเชิงเทรา**. ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยราชภัฏราชชนรินทร์.
- ศุภมาส เหล็นเรือง และคณะ (2560). **ปัจจัยที่มีผลต่อความสำเร็จในการขับเคลื่อนสัมมาชีพชุมชน ศึกษากรณี อำเภอนาดูน จังหวัดมหาสารคาม**. สถาบันดำรงราชานุภาพ กระทรวงมหาดไทย.
- สถาบันการพัฒนาชุมชน. (2559). **แนวทางการสร้างสัมมาชีพชุมชน**. กรมการพัฒนาชุมชน กระทรวงมหาดไทย.